

Makale Künyesi (Araştırma): Gelir, M. Z. (2022). Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı: katkı ve düzeltmeler. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 918-942.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1060181>

TARİHİ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATI: KATKI VE DÜZELTMELER

Mehmet Zeki GELİR¹

ÖZET

Andreas Tietze'nin başeseri olan *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*, Türkçenin köken bilgisi sahasındaki birçok karanlık noktasına ışık tutmuş ve birtakım kördüğümün çözülmesinde epey kolaylık sağlamıştır. Tietze'nin çalışması, genel kullanımındaki kelimelerden ağızların söz varlığına kadar geniş bir alanı kendisine hedef tutmuştur. Bir ömür tecrübesinin ürünü olan böylesi geniş kapsamlı bir eserde kimi yanlışları veya yetersiz bilgilerin olması da kaçınılmazdır. Bu yazıda Tietze'nin lügatinde gözümüze çarpan bu yanlış ve eksik verilerin bir kısmını eleştirel bir tarzda inceledik. Kimi maddelerdeki yanlış açıklamaları düzelttik, kimisinde birtakım ilave bilgiler verdik ve kimisinde ise verilmiş olan yanlış/yetersiz bilgiden daha doyurucu bir açıklama getirmeye gayret ettik. Özellikle İran dilleri üzerinde yoğunlaşarak bu dillerin Türkçe ile olan temaslarının leksikolojik mahiyeti hakkında bir fikir vermeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: Türkiye Türkçesi, etimoloji, ağızlar, eleştiri.

TARİHİ VE ETİMOLOJİK TÜRKİYE TÜRKÇESİ LUGATI: CONTRIBUTIONS AND CORRECTIONS

ABSTRACT

Andreas Tietze's magnum opus *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* shed light on many dark points in the field of Turkish etymology and provided a lot of convenience in resolving some deadlocks. Tietze's work has aimed at a wide range of words from general usage to the vocabulary of dialects. It is inevitable that there will be some mistakes or insufficient information in such a comprehensive work, which is the product of a lifetime's experience. In this article, we critically analyzed some of these incorrect and missing data that caught our eyes in Tietze's dictionary. We corrected the wrong explanations in some of the items, gave some additional information in some of them and tried to provide a more satisfactory

¹ Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni. mzekigelir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4023-0033>

explanation than the wrong/insufficient information given in some of them. Concentrating especially on Iranian languages, we aimed to give an idea about the lexicological nature of these languages contacts with Turkish.

Keywords: Turkish, etymology, dialects, criticism.

GİRİŞ

Türkçenin en büyük etimolojik kaynaklarından olan Andreas Tietze'nin *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı* geniş kapsamı ve edebî tanıklarıyla çok sık müracaat edilen bir çalışmadır. Tietze bir ömür müddetince elde ettiği bilgi ve deneyimiyle bu eseri vücuda getirmiştir. O, Türkçe yazılmış diğer etimoloji sözlüklerinden farklı olarak sadece Türkçenin genel kullanımındaki kelimelerini değil ayrıca yerel leksik unsurları da incelemesine dâhil ederek sözlüğünü zenginleştirmiştir. Tietze, böylece Türkiye Türkçesinin tarihî, çağdaş ve yerel söz varlığını bir bütün hâlinde açıklamayı hedeflemiştir. Kapsamı böyle geniş tutulan bireysel bir çalışmada kimi yanlışların, zühul eseri birtakım eksiklerin olması doğaldır. Bu yazımızda Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından 2016 yılında basılan *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*'nın birinci (A-B) ve ikinci (C-E) ciltlerinde tespit edebildiğimiz bu yanlışları düzeltmeye ve bazı maddelere katkıda bulunmaya çalıştık.

Sözlükteki bazı maddeler daha önceden çeşitli kaynaklarda işlenerek çözüme kavuşturulmuşsa, bu hususun ilgililerince bilindiği varsayıldığından açıklamaları tekrarlamak ve göndermede bulunmak bizce faydasız görüldü. Dolayısıyla mümkün olduğunca yeni bilgi vermeye özen gösterdik. Bir madde üzerine eleştirimizi yapmadan önce Tietze'nin açıklamasını, sayfa numarasını da vermek suretiyle, olduğu gibi aktararak okuyucuyu eleştirilen yorumdan haberdar ettik. Sözlüğün diğer ciltlerini de ileride değerlendirme niyetindeyiz.

İNCELEME

1. “afacan ‘hem zeki hem de yaramaz (çocuk)’ < Fa. *āfat-i cān* ‘kalb ağrısına sebep olan’ (c. 1, s. 261).

Hatice Şirin tarafından bu geleneksel etimolojik tahlilin doğruluktan uzak olduğu gösterilmiştir (2020, s. 53-4). Şirin'e göre ‘afacan’ kelimesi Seyahatnamede sıkça geçen Arapça *muṣācā(t)* kelimesine, Farsçalaşmış şekliyle *mefācān*, “ahenk temin etmesi için Evliya Çelebi tarafından kullanılmaya başlanmış bir sözcük olmalıdır” (s. 56). Ancak, *Seyahatnamenin* halk dilinin söz varlığına nüfuz edecek oranda etkili olduğu pek makul görünmemektedir. Evliya Çelebi'nin türettiği hiçbir kelime halk tarafından revaç bulmamışken

“mühmelattan” bir sözün tutunmuş olmasına ihtimal verilemez. Yine Şirin’in “*afacan* da Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde geçen ve daha eski tarihli Türkçe metinlerde tespit edilemeyen bir sözcüktür” (s. 53) şeklindeki tespiti de kuşkuludur. Kelime, 14. yy.da yazılmış olan *Kitabü’l-İdrak li-Lisani’l-Etrak*’ın haşiyesinde geçmektedir: “**Afacan** (*Füce*) yani anî ölüm demektir. (*dahî*) ki en çetin şeyler, büyük felaketler ve emsaline denir” (İzbudak, 1936, s. 5). Buna göre kelime Evliya Çelebi’den çok daha önce bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Ne var ki *Kitabü’l-İdrak Haşiyesi*’ndeki dil malzemesinin itimada şayan olmayan ve 14. yahut 15. asırdan çok daha sonra kayda geçen Anadolu Türkçesine ait veriler barındırdığı görülmektedir. Bu sorun mevcut olmakla birlikte yine de haşiyedeki bilgi, *afacan* kelimesinin Evliya Çelebi’nin icadı olmadığını ve kâfi derecede yaygın olduğunu göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Gerek *Kitabü’l-İdrak Haşiyesi*’ndeki tanım gerek Şirin’in işaret ettiği *Seyahatname*’deki kullanımlar, kelimenin Arapça *faca’a ~ fuc’aa(t)* ile ilgili olduğunu düşündürmektedir; fakat yapısı -bizce malum değildir.

2. “AD. **âloalo** ‘hindi’ < ses taklidi kelimelerden. **Oğlan bu dünüş bir âloâlo çali, eve getiri.* (Ş. Beysanoğlu 1966 s. 1 54)” (c. 1, s. 358)

Şevket Beysanoğlu’nun Diyarbakır ağzından derlediği kelime Kürtçedir: “**eloelo** *zo/n* 1. gürk, erkek hindi 2. hindi veya horoz çağırma” (Farqîni, 2005, s. 586). Yine Kürtçe *elok, elošış* a.a. (Farqîni, a. g. e.; İzolî, 1992, s. 141). Tietze’nin de belirtmiş olduğu üzere kelime yansıma sestem türemiştir. Krş. Tü. “**gulu gulu** hindinin çıkardığı ses” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 800).

3. “AD. **ammete/amete/emeti** ‘hala; akraba’ DS 238, 239, 1734 < BizYun. (âmita) < Lât. *amita* a.m. Belki daha muhtemel: Ar. ‘*amma[t]*’ a.m. Kelime zaten müennes olduğu halde sonuna ikinci bir Ar, müenneslik eki takılmıştır (krş. *halete*, ve başka türlü *acuze*)” (c. 1, s. 377).

Kelime Tietze’nin ilk görüşünün aksine Bizans Yunancasından değil Arapçadan gelmektedir. Dahası kelimenin sonundaki +*e/i* unsuru dişliliği değil iyeliği gösterir: Ar. *عمتي* ‘*amma(t)*’ ‘hala’ < *عمة* ‘*amma(t)*’ ‘hala’. Kelimenin iyeliksiz şekli de ağzlarda kullanılmaktadır: “*eme* hala, babanın kız kardeşi (Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Ordu, Giresun, Malatya, Sivas, Yozgat, Ankara, Konya, Antalya, Muğla)” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 5, s. 1731). Arapça iyelikli başka kelimelerin de Türkçede kullanıldığı bilinmektedir. Krş. Tü. *emmi* ‘amca’ < Ar. *عمي* ‘*ammî*’ ‘amcam’ < *عم*

'amm 'amca' (Mutçalı, 2012, s. 645). Bu kategoriye halk ağzına ait olan şu kelime de eklenebilir: “**âhe** [ahiy] Arkadaş, kardeş: *Gel seninle âhe olalım*” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 1, s. 129) < Ar. اخی *ahî* 'kardeşim' < ع) *ah* (erkek) kardeş (Mutçalı, 2012, s. 22).

4. “**badincan** 'patlıcan' < Fa. *bādincān/bādīlcān* a.m., krş. *patlıcan... frenk badincanı* 'domates' Redhouse 1890 s. 1380: **Boyu münâreye, başı eşek başına, burnu Firengî bādincāna ... benzer* (Ferec 855/1451 v. 146b).” (c. 1, s. 545).

1451 tarihli bir kaynakta domates bitkisinin zikredilmesi imkânsızdır. Tietze burada anakronizme düşmüştür. Zira domates bitkisi Amerika kökenli olup belirtilen tarihte henüz Amerika kıtası dahi keşfedilmemişti.² Bu sebeple (eğer metnin otantikliğinde şüphe yok ise) adı geçen *Firengî bādincān*'ı domatesten ayrı bir bitkidir. Priscilla Mary Işın'ın işaret ettiği gibi (2014, s. 217) Türkçede *Frenk patlıcanı* tabirinin 'domates' için kullanılması 18. yy'da başlamıştır: “*Frènk Patilingiàn* (Solanum Licopersicum)” (Sestini, 1785, s. 79). Aynı eserin aynı sayfasında 'patates'in Türkçesi ise *Jër-elmâsi* (yer elması) olarak verilmiştir (Fr. aynı anlamdaki *pomme de terre*'den tercüme?).

5. “**bank IV/mank** 'sersem, ahmak' DS 521, 31 24 < Fa. *bang* 'haşış, esrar' ? *bank ol-/mank ol-* 'sersem olmak' DS 521, 31 24.” (c. 1, s. 580).

Tarama Sözlüğü “ahmak, akılsız, mankafa, sersem” anlamındaki *mank* için 16. yy.dan tanık getirmektedir (1996, c. 4, s. 2796). Tietze etimoloji önerisinde tereddüt göstermektedir ancak, eldeki verilere göre aynı anlamdaki kimi benzer kelimelerin Farsça *bang*'den veya onun türevlerinden gelmesi aslında kuvvetle muhtemeldir. Krş. “*benği* ~ *benge* Sersem, budala, ahmak (Afyon, Konya, Karaman), yarı deli (İzmir)” (Derleme Sözlüğü, 1993, s. 625) < Far. *bangî* 'esrarkeş'. (Şükün, 1984, c. 1, s. 365). Farsçada isim olan *bang* kelimesinin Türkçede sıfat olması ve asıl anlamından az çok farklı bir anlam kazanması gibi sebepler gerekçe gösterilerek bu görüşü itiraz edilebilir (Atay, 2008, s. 91). Ancak, Türkiye Türkçesinden başka Türk dillerinden bu görüşü destekleyecek örnekler vardır: Krg. “**Manğ, farsça**]. 1. uyuşturucu madde 2. şaşalıyan, apışık; *manğ bol-*: şaşalamak; *manğ baş*: mankafa. **Manğgi farsça**]. 1. narkotikle sersemlemiş; narkotik tiryakisi; 2. **mec.** beceriksiz adam, sersemcesine hareket eden” (Yudahin, 1998, c. 2, s. 552-3). Bununla birlikte

² Bu basit bilgi *Kamus-ı Türkî*'de de geçmektedir. “**Domates**: ... Amerika'dan gelme olup enva-i kesiresi vardır” (Şemseddin Sami, 2011, s. 910).

yukarıdaki açıklama “**manıt** 1. Sersem, ahmak 2. İnatçı” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 9, s. 3123) gibi benzer kelimeler için yetersizdir. Bu *mank* ve *manıt* unsurlarının izahı için Başkurtça “**mankrut** манкрут Suçlayıp azarlamada söylenen söz; ahmak, aptal” (Özşahin, 2017, s. 399) ve Moğolca “**manggur** *is. ve sf.:* sersem(ce), ahmak(ça); içkiden sonraki baş ağrısı, akşamdan kalmalık” (Lessing, 2003, s. 823) kelimeleri bir pusula vazifesi görebilir.

Burada sadetten hariç ama dikkat çekici bir ayrıntı da Krg. *manğ* baş kelimesi ile TTü. *mankafa* arasındaki benzerliktir. Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmani*'sinden (1876) başlamak üzere kaynakların hemen tamamı bu kelimeyi çeşitli Türk dillerinde “sakağı” anlamına gelen *manka* kelimesiyle açıklamıştır: “**mankafa** *is.* Türkîde man, mank iri koca başlı şey, şaşkın hayran, **mankafa adam** koca baş, sersem. Sakağı şedidi, müzmin sekave şedit zükâm-ı me'sûri.” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 272). Ağızlarda da bu anlamı doğrulayan veriler vardır: “**mankafa** (Kayseri, Ankara, Bolu): 1- hayvanın burnu içinde çiçek döken, boğazının altında bez peyda eden ve kokan bir hastalık; zuam³. 2- aptal, ağır duyan b[eraber]. a[lıms]. *mankuf* (İlgaz) tezyif ve tahkir sözü.” (Hamit Zübeyr ve İshak Refet, 1932, s. 270). Bu bilgiler ışığında benzerliğin tesadüfi olduğu söylenebilir. Zira ‘sakağı, sakağıya tutulmuş’ anlamındaki *mankafa* kelimesinin ilk unsuru *manka*'nın (manka kafa > *mankafa*) Kırgızcadaki eş değeri *manğ*'dan ayrı bir kelime olan *manğka*'dır (Eren, 2020, s. 360; Yudahin, 1998, c. 2, s. 553).

6. “**bardel** ‘fahişe’ DS 530 < İt. *bordello* ‘umumhane, genelev’ < EFr. *bordel* ‘kulübe’. Tk. kelime *bardelhana* kelimesinden backformation (yanlış ayırma).” (c. 1, s. 587).

Derleme Sözlüğü'ne göre bu kelime Artvin, Kars ve Bayburt illerinde kullanılmaktadır ve ikinci hece uzundur: *bardél* ~ *bardil* (1993, c. 2, s. 530). Bu bölgede İtalyancanın etkisi muhtemel değildir. Coğrafi yakınlık ve telaffuz nazarıdikkate alınırsa kelimenin Rusçadan geçtiği anlaşılır: бордель ‘genelev’ (<http://gramota.ru/slovari/dic/?bts=x&word=%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C>, 14.01.2022).

bardel ve *bardelhane* arasındaki münasebet ise Azerice *fahişə* ve *fahişəxana* (< Far. *fāhişahāna*) ‘genelev’ kelimelerinin etkisinden kaynaklanmaktadır.

³ Bu yazılış, baskı hatası eseri olmalıdır. Düzgün yazımı: “**ruam** *is.* (*rua:m*) *Ar. ru'âm zool. esk.* Sakağı” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 1662).

7. “**belek** IV ‘alacalı, karışık renkli’ DS 609 < Erm. *balak*’ a.m. R. Dankoff 1995 no. 42.” (c. 1, s. 643).

Kelime, Dankoff’un da işaret ettiği üzere (“< Kd. *bäläk* ‘speckled’; cf. Justi 55, *belek*, *belak* < Ar. *blq* [i.e. *ablaq*]” 1995, s. 24) Kürtçedir: **belek** ‘alaca hayvan veya dağ’ (Yüsus Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 55); “**belek** (II) *rd* 1. benek 2. alaca, abraş, yanal 3. çil (tüyünde küçük benekler bulunan hayvan) 4. benekli, beneklice (Farqîni, 2005, s. 111). Nihai kaynak ise Arapçadır: *ablak* ‘alaca’ (Mutçalı, 2012, s. 99). Görebildiğimiz kadarıyla ünlü ile başlayan kelimelere tahammüllü olmayan Kürtçe, söz başı ünlüsünü ya proteze ya göçüşmeye başvurarak ortadan kaldırmaktadır. Yine Arapça *afal* vezninden: Krt. *hemeq* ‘aptal’ < Ar. *aħmaq*; Krt. *behle* ~ *bale* ‘ebleh’ < Ar. *ablak* (Yüsus Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 44; Kurdo, 1960, s. 308; Farqîni, 2005, s. 106)

8. “**boran** I ‘yaban güvercini’ krş. boranhane <??” (c. 1, s. 762).

Derleme Sözlüğü’ne göre kelime, Diyarbakır ve Elazığ’da kullanılmaktadır. Kelime Kürtçedir: “**boran** 1. güvercin 2. yabani güvercin” (İzoli, 1992, s. 73); “**boran** *m.* salma (kuşların üretilmesine ayrılan oda)” (Farqîni, 2005, s. 297). İran dilleri içerisinde buna benzer bir kelimeyi ancak Osetçede tespit edebildik: Бæлон 1) güvercin 2) güzel *mec.* kız (<https://ironau.ru/vortaro.php?q=%E3%EE%EB%F3%E1%FC>, 14. 01. 2022). Hübschmann bu Osetçe kelimeyle bağlantılı olarak Letonca *ballodis* ve Litvanca *balañdis* ‘güvercin’ kelimelerini vermektedir (1887, s. 120).

9. “AD. **boranhane** ‘güvercinlik’ < *boran* I ve *hane*, b. *abdesthane/apsesane*. **Karpuzların bu kadar büyük, kalın kabuklu, iri çekirdikli ve leziz olmanın nedeni, boranhanelerden özel olarak getirdiği güvercin gübresini tam kıvamında kullanmasıydı.* (M. Margosyan 1996 s. 95-96). (c. 1, s. 762).

< Krt. **boranxane** “gübre için güvercinlere ayrılan tünek” (İzoli, 1992, s. 73); “güvercinlik, salma (kuşların üretilmesine ayrılan oda)” (Farqîni, 2005, s. 298). İlaveten Kürtçe *borangeh* (a.a.).

10. “**cacık** I ‘bazı yenen otlar’ DS 839, R. Dankoff 1991 s. 20 <??” (c. 2, s. 32).

Nişanyana göre: “≈ *Fa jāj* ڤا ڤا çeşitli yemeklik yabani otlara verilen ad, kendinden yetişen her tür nebat ≈ *Kürd jāj* yemeğe katılan bir ot, *carum carvi*” (<https://www.nisanyansozluk.com/?k=cac%C4%B1k>, 14. 01. 2021).

Farsça kelime için *Burhân-ı Kâtu Tercemesi*'nin getirdiği açıklama Nişanyan'ın tahminini doğrulamaktadır: “**jâj** (جَا) Zâ-yî Fârisî ile fâz vezninde. Bir nevi otlak adıdır. Gayette beyaz ve yavşana şebih olur. Lâkin gayette bî-meze ve nahoş olmakla develer ağzında o kadar beri öte çiğnerler, yutmağa kadir olmazlar. İnde'l-ba'z mutlak *tere-i düğ*⁴ manasınadır ki yoğurttan a'shab ve bukul'dan ederler. Türkçe cacık derler.” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 391).

Memlûklere ait bir yemek kitabı olan *Kenzu'l-Fevâid fi Tenvîu'l-Mevâid* bu kelimenin 14. asırda da Türklerce kullanıldığını göstermektedir. Buna göre “jâjaq (drained yogurt condiment)” Türkmen yoğurdundan (laban turkumâni) yapılmaktaymış (Nasrallah, 2018, s. 334)⁵.

11. “**cavra** ‘köpek’ DS 867 < krş. Kürt. *cevir* ‘av köpeği’ ve küçültme eki ile *cevrîk* ‘köpek yavrusu’ Jaba-Justi 1879 s. 120.” (c. 2, s. 49).

Kelime, Kürtçe üzerinden geçmekle birlikte nihai kökeni Arapçadır: “*حرو carw ~ cirw* enik, encik, yavru” (Mutçalı, 2010, s. 150).

Arapça kelimelerde ünsüze bitişen /w/ sesi Kürtçede, telaffuzu kolaylaştırmak için, ya yukarıdaki gibi göçüşmeyle kelimenin içine alınır (Ar. *daw* ‘kova’ > Krt. *dewl*⁶) veyahut tamamen ünlü karakteri kazanarak /û/ olur (Ar. ‘*afw* ‘af’, *lağw* ‘lağiv’, *mağw* ‘mahiv’ > Krt. *efû*, *lexû*, *mehû* vs. Yûsuf Ziyâeddîn Paşa, 1892, s. 172; Farqîni, 2005, s. 507, 581, 1188).

12. “**cegen** ‘hasır otu; buğday, çavdar, mısır sapı’ DS 874, 875 < Kürt. *cegen* a.m. Jaba-Justi 1879 s. 116” (c. 2, s. 56).

Derleme Sözlüğü'ne göre kelime Kadıçiftliği-İstanbul [Yalova] ve Kelkit-Gümüşhane'de “hasır, hasır otu” anlamında kullanılmaktadır (1993, c. 3, s. 874). Mezkûr yerler Karacay-Malkar Türkçesinin

⁴ Far. *تاره دوج tara-i düğ* (harf. ‘ayran teresi’) Ayrana doğranan yeşillik (<https://www.parsi.wiki/fa/wiki/topicdetail/d99e5ca63aa244a59f65cad9172ba91>, 14. 01. 2022)

⁵ Yazarın 31. dipnotundan cacığın 10. asırdan beri çeşitli Arapça kaynaklarda zikredildiği anlaşılmaktadır: “First, a recipe for it does indeed occur in al-Warraq’s tenth-century Baghdadi cookbook (Chapter 39), and second, the *Kitâb al-Ĥarb al-ma’shûq* 100, they cite, describes it as a Kurdish specialty” (s. 12).

⁶ Aynı anlamdaki Far. *دول döl* (Steingass, 1975, s. 546) kelimesi de benzer bir gelişmeyi gösteriyor gibiyse de kelimenin Farsçaya geçişindeki kaynak dil Arapça değildir. Krş. OFar. ‘**döl** kova; *astr.* kova burcu’ (MacKenzie, 1986, s. 26). Ayrıca Soğd. **öwlyy öülē** ‘kova burcu’ (Gharib, 2004, s. 146).

konuşulduğu yerleşimlerdir. Nitekim bu kelime de Karaçay-Malkar Türkçesinin söz hazinesinde bulunmaktadır: “Джеген *cegen* hasır” (Eren, 2004, s. 183; Tenişev ve Suyunçev, 1989, s. 240; Tavkul, 2000, s. 147). Kelime Türkçede eskiden beri kaydedilmiş olup birçok Türk dilinde mevcuttur: “Çuv. *çakan* ‘bir çeşit hasır otu’ < EÇuv. **ceken* (> Mac. *gyékény* [cëkëñ] ‘sandalye sazı, karnı’; Çağ. *yeken*, MK *yiken* ‘hasır yapılan kovalak otu’, Tat. *yiken*⁷, Kırg. *ceken* ‘saz, bataklık bitkisi’, Kzk. *jeken ay.*” (Ceylan, 1993, s. 70).

Farsça چاگان *cagan* ‘saz, hasır otu’ (Amîd, 1391, c. 1, s. 821), bir Türk dilinden alınmış olmalıdır (Doerfer’in TMEN’inde yok).

13. “**çendek** ‘insan veya hayvan ölüsü’ DS 881, Balhassanoglu 1904 s. 127, K. Emiroğlu 1989 s. 62-63 < ?? (c. 2, s. 64).

Ağızlarda *cemdek* ~ *cemdeyh* şekilleri de kaydedilmiştir (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3. s. 881). Kelime, ayrıca şu dillerde geçmektedir:

Kürtçe: “**çendek** hayvan ölüsü” (Yüsf Ziyâeddîn Paşa, 1892, s. 81); “**çendek** n 1. beden, gövde (insan bedeni) 2. ceset, cenaze 3. ölü, mevtâ 4. kesilmiş davar, sığır gövdesi” (İzoli, 1992, s. 79; Farqinî, 2005, s. 323).

Azerice: “**çəmdək** is. 1. Heyvan ölüsü, leş, cəsəd... 2. İnsan bədəni, bədən” (Orucov, 2006, s. 402).

Buna göre *m*’li şekillerin Azerice olduğu emniyetle söylenebilir. Bu varyantın kullanıldığı yerler (Arpaçay-Kars; Iğdır) de bu hükmü doğrulamaktadır. Merzifon-Amasya’daki *çendek* de *Derleme Sözlüğü*’ndeki bilgiye göre “Azeri Türkmenleri”ne aittir. Aynı şekilde verilerin bir kısmının Kürtçeye ait olması da akla yatkındır. Fakat kelimenin yapısı ve nihai kökeni bizce meçhuldür.

14. “**çuluk** ‘hindi’ DS 101 2-14 < ses taklidi kelimelerden, krş. *culcul*” (c. 2, s. 113).

Tietze kelimeyi ses taklidi olarak niteleyip *culcul* ile karıştırmış. Fakat bu, standart dildeki “**çulluk** Çullukgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika’da yaşayan, 32 cm uzunluğunda, tüyleri kahverengi ve kül rengi, göçebe, eti için avlanan, uzun gagalı, göçmen bir kuş, bekas (*Scolopax rusticola*)” kelimesinin varyantından başka bir şey değildir (Türkçe Sözlük, 2005, s. 455). Ağızlarda ‘hindi’ anlamıyla *çulluk* ~ *çuluk* ~ *culluk* ~ *culuğ* gibi şekiller kullanılmaktadır (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3, s. 1013-4). Bahis

⁷ Söz başı c’si sehven y olarak yazılmıştır. Krş. Tat. “**ciken** жикән Sukamış” (Öner, 2009, s. 55).

konusu kelime *Divanü Lügati't-Türk*'te (DLT) de kaydedilmiştir: “**çulık** çulluk; üveyik büyüklüğünde alacalı bir kuş” (Atalay, 1989, c. 4, s. 160).

15. “**çağala/çağla** ‘olgunlaşmadan yenilebilen meyve (bilhasasa badem)’ DS 1034, TS 787 < Fa. *çağāna* a.m. Ch. Symeonidis 1973 no. 222’ye göre Yun. τσάγαλο (tsâgalo)’dan alınmıştır, fakat bu kelimenin bizzat Türkçe *çağala*’dan geçmiş olduğu mümkündür, b. N.P. Andriotis 1983 s. 377.” (c. 2, s. 127).

< Far. “جغاله *çegāle* Hevāle vezninde. Türkîde dahi çağla derler ki henüz yetişip kemalin bulmamış meyvedir” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 131). Kelimenin -Tietze’nin kaydettiği üzere- *çağāna* gibi bir varyantı yoktur. Bununla beraber Farsça kelime eski kaynaklarda geçmediği gibi akraba dillerde de benzer bir şekil bulunmuyor⁸. Bütün bunlar kelimenin Farsçaya başka bir dilden alıntılıdığına delalet etmektedir. Fakat kaynak dil belirsizdir (Doerfer’in TMEN’inde de geçmemektedir).

16. “**çakı** I ‘açılır kapanır cep bıçağı’ < Moğ. *çaku* ‘direk, destek’, fakat Moğ. *çaku* < Tk.’den gelmesi muhtemel G. Doerfer 1963 I, no. 174.” (c. 2, s. 133).

Doerfer’in bu görüşüne karşılık Uwe Bläsing, Moğolca kelimenin sadece ‘direk, destek, payanda’ anlamında olduğunu ancak, asla bıçak ve hatta kelimenin en geniş anlamıyla bile bıçağa benzeyen alet ve nesnelere için kullanılmadığını belirtir (2010, s. 31). *Lehçe-i Osmani*’deki tarif ise kelimenin ‘çakmak’ fiiliyle ilişkilendirildiğini göstermektedir: “**çakı** Çakıp açılan kapanan ufak bıçak. Farside tahrifle benzetip çâkî derler” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 84). Doerfer de bu ihtimale değinir (1963, c. 1, s. 304). Bläsing ise bu tür aceleci sonuçların tehlikeli olduğunu, ‘çekiç’ kelimesinin de ilk bakışta ‘çakmak’ fiiliyle ilgili görünse de kelimenin çok eskiden beri İran dillerinde belgelendiğini (mesela *Avesta*’da geçtiğini) belirtir bu durumda kelimenin Türkçe kökenli olmasının ihtimal dâhilinde olmadığını kaydeder (2010, s. 32-3). Bläsing’in de belirttiği gibi (Türkiye Türkçesinin tesir sahasına giren Türk dil ve lehçeleri dışında) ‘çakı’ kelimesine ancak Türkçedeki rastlanmaktadır (Ercilasun, 1991, c.1, s. 112-3). “**ÇAKGY**, at. Dili sapynyň içine eplenip ýapylýan we açylýan kiçijik pyçak” (TDDS, 2016, c. 1, s. 187) = ‘namlusu sapının içine katlanarak kapatılıp açılan küçük bıçak’. Azericede sadece ağızlarda seyrek olarak kullanılmaktadır: “**çaqqı**

⁸ Kürtçe (güney diyalektleri) *çeqale* ‘acı badem’ ve *çuwale* ‘yaban bademi’ Farsçadan alıntıdır (Wahby ve Edmonds, 1966, s. 27-30).

(Meğri, Ordubad) cib bıçağı... ~ **çaqqu** 1. bax **çaqqı** (Dərbənd) ... 2. qatlanmayan bıçaq” (Axundov, 2007, s. 86).

Türkçede kelimenin geçtiği en eski kayıt olarak bizim bulabildiğimiz 1797 tarihli *Burhan-ı Kâtu Tercemesi*'dir. “**gizlik** (كزلك) ... O küçük bıçak ve *çakıya* denir ki sapı uzun ola... (Öztürk ve Örs, 2000, s. 292). Aynı kelimenin başka bir varyantında “**kizlik** (كزلك) ... ucu gerisine eğri ve devrik olan kalem-tıraşa ve *çakıya* derler... (Öztürk ve Örs, 2000, s. 454)⁹.

17. “**çavan** ‘hayvanların erkeklik organı’ DS 1093 < ?? krş. Kürt. *çavan-i hespi* ‘at yarağı’ Jaba-Justi 1879 s. 126. İnsan için de kullanılabilir (tabu kelimelerinden).” (c. 2, s. 168).

Kelimenin Kürtçedeki mevcudiyeti -Tietze'nin de soru işaretleriyle ima ettiği gibi- şüphelidir. Zira zikredilen kaynak dışında, Kürtçe hiçbir kaynaktan buna benzer bir unsur geçmemektedir. Buna karşılık kelime Türkçede bir hayli yaygındır: “*çav* ~ *çavan* ~ *çavgın* ~ *çavını* ~ *çavun* ‘hayvanların erkeklik organı’; *çavkın* ‘erkeklerin cinsiyet organı’ (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3, s. 1093-1094). Keza *Türkçe Sözlük*'teki “**çavun** *is.* Hayvan derisinden veya çavdan yapılmış kırbaç” (2005, s. 403) sözü de bu kelimeyle ilgilidir. *Divanü Lügati't-Türk*'te “**çawıg** kamçı, kamçı ucu” (Atalay, 1986, c. 4, s. 138) kelimesi kaydedilmiştir. Bu veriler kelimenin Türkçe olduğunu ve Kürtçe ile doğrudan alakasının olmadığını ispatlamaktadır.

18. “**çedene/çetene** ‘kendir, kenevir veya keten tohumu’ DS 1105-06 < Fa. *caudāna* ‘arpa danesi’ [*cau* ‘arpa’ ve *dāna* ‘tane’], fakat Fa.’da ‘kendir tohumu’ mânasına gelmediğine göre, bu etimoloji şüphelidir. Krş. Az. *çätänä* a.m.” (c. 2, s. 171).

Hasan Eren de söz konusu kelime için “kökenini bilmiyoruz” şeklinde bir açıklama yapmıştır (2020, s. 102).

Kelime Farsçadır: “شاهدانه ~ شهدانه *šāhdāna* ~ *šahdāna* ‘kenevir tohumu’ (Steingass, 1975, s. 727-769). Söz başı /s/ sesinin Türkçede /ç/ sesine dönmesi bilindik bir hadisedir: *çakal* (< Far. *şağāl*), *çeltik* (< Far. *şaltük*), *çorba* (< Far. *şörbā*) vs. (Tietze, 2016, c. 2, s. 132). *Lehce-i Osmani* (1876), kelimenin Türkçeleşmiş şeklini “**šehtane** (شِهتانه) *is.* Şahdane, hap resminde kenevir tohumu” olarak vermektedir (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 362). Kelime Orta Farsça devresinde Arapçaya da *šāhdānic* ~ *šāhdānağ*, *šahdānic* ~ *šahdāniğ* şekilleriyle girmiştir (Steingass, 1884, s. 525, 560).

⁹ Tü. *gezlik* > Far. *gizlik* (Doerfer 1975, c. 4, no: 1714)

19. “**çeşit** ‘nevi, makule, cins, türü’ < eski kaynaklarda geçmeyen ve başka bir Türk dilinde mevcut olmayan kelime belki Kürt, *çışt* ‘şey, satılacak mal, meta’ Jaba-Justi 1879 s. 129, K.K. Kurdoev 1960 s. 164) kelimesiyle münasebettardır. (c. 2, s. 195).

Kürtçe, kelimenin kökeni için birçok açıdan ihtimal dışıdır. Evvela gösterilen *çışt* varyantı düşük bir kullanıma sahip olup *tışt* şekli çok daha yaygındır. Öyle ki kelimenin küçültmeli biçimi “**tıştik** n. 1. şey, şeycik 2. bilmece” (Farqîni, 2005, s. 1893) Türkçenin ağızlarına bile girmiştir: “**tıştik** (I) Bilmece: *Sana bir tıştik söyleyeyim mi?* (Babik *Pütürge- Malatya); **tıştik** (II) Eşya: *Evinde bir tıştik yok.* (Babik *Pütürge -Malatya)” (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 10, s. 3927). Kaynak dilde bile bu derece seyrek bir kullanıma sahip bir biçimin (*çışt*) Türkçeye geçmesi pek olası değildir. Üstelik anlamsal açıdan da zorluklar vardır. Zikredilen kelime sadece ‘şey, nesne’ anlamındadır.

Bizce tespit edilebilen kelimenin geçtiği en eski kaynak *Elémens de la langue turque*’tür. Buna göre: “*nuance* tchéhid. chéhid” (Viguier, 1790, s. 408). Keza “چشید *tjéhid* (éurnék) échantillon” (Hindoglu, 1838, s. 183). Sözcüğün eskiden ‘numune’ anlamında kullanıldığı görülüyor.

Kelimenin Farsça چشیدن *çaşidan* ‘tatmak’ fiilinin hafifletilmiş mastarı چشید *çaşid* ‘tatma, yemek’ (Amîd, 1391, c. 1, s. 887) olması daha muhtemeldir. Burada sesçe/biçimce hiçbir problem yoktur. Aynı şekilde anlamca da bir zorluk bulunmamaktadır. Aynı kökten gelen ve yakın anlamda kullanılan “**çeşni** (چاشنی/چشنی) *is.* Çeşni, çeşit, lezzet-i mahsûsa, vaz-ı mahsûs, örnek” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 582) kelimesi de bunu desteklemektedir. Türkçede kullanılan *envaiçeşit* ‘türü, çok çeşitli’ sözü de belki ‘muhtelif lezzetler/tatlar’ gibi bir anlama delalet etmekteydi. Krş. *enwā-y lezzāt* Species gustuum ‘lezzet/zevk çeşitleri’ (Meninski, 2000, c.1, s. 471)¹⁰. Kelime, Azericede de *çeşid* biçimiyle tedavüldedir (Orucov, 2006, c. 1, s. 456).

Hasan Eren de buna yakın bir görüş ileri sürmüştür. Şu farkla ki Eren, kelimenin aslını Farsça ‘tadılmış’ anlamındaki *çaşida* olarak göstermektedir (2020, s. 108). Bize göre bu görüş, چشید *çaşid* ‘tat’ şekline kıyasla hem biçimce hem de anlamca isabetli değildir. Kelime sonundaki /e/ sesinin sebepsiz olarak düşmesi ikna edici olmaktan uzaktır. Ayrıca ‘tadılmış’ anlamındaki kelimenin ‘tür, nev’ anlamını kazanması da akla yatkın görünmemektedir.

¹⁰ Fakat ‘muhtelif, çeşitli’ anlamında *envaitürlü* biçiminin de Türkçede takriben 500 yıllık bir kullanımı vardır (Tietze, 2016, c. 2, s. 621). Bundan ötürü *envaiçeşit*, varsayımımızın hilafına, başından beri sadece ‘çeşitli’ anlamıyla kullanılmış olabilir.

20. “**çon** ‘kalça, but’ DS 1267 < ?? krş. Kürt. *çong* ‘diz’ K.K. Kurdoev 1960 s. 172.” (c. 2, s. 252).

Derleme Sözlüğü’ne göre ‘kalça, but’ anlamıyla “*çon* I [*colum*, *con* (II), *çona* (II), *çonu*, *çön*] kelimeleri; Ankara, Bartın, Bolu, Düzce, İstanbul, Kocaeli, Çankırı, Zonguldak, Samsun, Bursa, İçel gibi illerde kullanılmaktadır. Kelimenin ağırlıklı olarak Karadeniz’in batı ve orta kesimlerinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bölgede ve bu denli geniş bir sahada Kürtçenin etkisi bahis konusu olamaz. Ayrıca, Kürtçe kelimenin asli ve yaygın biçimi de *çok* olup *çong* şekli etimolojik olmayan (unetymological) bir /n/ ilavesinin ürünüdür. Krş. Far. چوک *çök* ‘diz’ (Steingass, 1975, s. 402).

Ağızlarda kelimenin diğer anlamları şöyle kaydedilmiştir: “**çon** (II) 4. Hayvan vücudunda olan yumru, ur. (Sofker *Suşehri -Sivas); “**çon** (III) 1. Dalsız, budaksız ağaç gövdesi. (Lohan -Gaziantep; Zencidere Turan -Kayseri) 2. Ağaç gövdesinde meydana gelen ur ve yumrular. (-Yozgat; Dere *Mut -İçel) 3. Yarması güç ve budaklı kütük. (Aybastı, Karakuş bucağı köyleri *Ünye -Ordu; Bahçeli *Bor -Niğde) 4. Odun kütüğünde dalların birleşim yeri. (*Gürün -Sivas)” (DS, 1993, c. 3, s. 1267). Bu verilerden hareketle ‘kalça, but’ manasının da bunlarla ilişkisi düşünülebilir. Esas anlam ‘yumru, şişkinlik’ gibi görünmektedir. Krş. *kaba et/kaba but* (‘şişkin et’) a.a.

21. “**çor** I/**çör** ‘dert, keder, hastalık’ DS 1 269 < ?? krş. Kürt. *çor* ‘salgın hayvan hastalığı’ Jaba-Justi 1879 s. 133... ‘salgın hayvan hastalığı’” (c. 2, s. 253).

İşaret edilen Kürtçede kelimenin anlamı şöyledir: “**çor** 1. kıran, ölet 2. kırcın (hayvan kıranı) 3. çor (sığır vebası) 4. malkıran (hayvan vebası) 4. nezle” (Farqînî, 2005, s. 410).

Hasan Eren ise Dankoff’a dayanarak kelimeyi Ermenice *ç’or* ‘common cold, animal or plant sickness’ kelimesine bağlar (2020, s. 120).

Kelime *çor/çör* şekli ve ‘dert, keder, hastalık’ anlamıyla Türkiye’nin muhtelif yerlerinde kullanılırken ‘bir çeşit hayvan hastalığı, sığır vebası’ anlamıyla genel olarak doğu ve kuzeydoğu illerinde yoğunlaşmıştır (Derleme Sözlüğü, 1993, c. 3, s. 1269). 14. yy.da yazılmış olan *Kitabü’l-İdrak li-Lisani’l-Etrak*’te *çor* ‘hastalık’, *çorlu* ‘hasta’ anlamıyla kaydedilmiştir (Caferoğlu, 1931, s. 31). Evliya Çelebi’nin *Seyahatname*’sinde de *çorlu* ‘hasta’ anlamında geçmektedir (Dankoff, 2004, s. 109). Bazı Türk dillerinde de kelime şu şekil ve anlamlarla kullanımdadır:

Azerice “çor is. 1. Əsasən pambıqda, bəzən də başqa bitkilərdə xəstəlik. 2. məc. Söyüş, qarğış mənasında.” (Orucov. 2006, c.1, s. 495). Tatarca “чур [çir] hastalık. чур-чор [çir-çor] hasta masta” (Ganiyev, 1997, s. 396). Çuvaşça “ç’ir hastalık; ç’irle hasta” (Paasonen, 1950, s. 21).

Gerek bu tarihî verilerden gerekse de kelimenin nispeten uzak coğrafyalardaki Türk dillerindeki varlığından kökeninin Türkçe olduğu anlaşılmaktadır. Kürtçe ve Ermeniceye Türkçeden geçmiş olmalıdır.¹¹

22. “çort ‘kaba, görgüsüz, uyuşuk’ DS 1 273 < Az. çorta get-‘uyuklamak, pinekleme’ < Fa. çurt ‘uyuşukluk.’” (c. 2, s. 255)

Türkçe anlam ile Farsçası arasında bariz bir uyumsuzluk var. Kelime Türkçede sıfat iken verici dil olarak gösterilen Farsçada ise Türkçedeki anlamla ilgisi olmayan soyut bir isimdir. Bu kelime için Dankoff’un önerisi daha makul görünmektedir: Erm. չորթ ‘ç’ort’ ‘kaba, görgüsüz’ (1995, s. 189). Fakat yaptığımız araştırmaya göre kelimenin Ermenicedeki kullanımı da epey sınırlıdır. Kelime Kürtçede de kullanılmaktadır: “çort rd. 1. kaba, haşın, sert (terbiyesi, nezaketi kıt, görgüsüz) 2. kaba (terbiyeye, inceliğe aykırı) 3. patavatsız” ve “çors rd 1. kaba, haşın, nobran, sert (terbiyesi, nezaketi kıt, görgüsüz) 2. patavatsız, yüzü pek, sözünü bilmez 3. kaba (terbiyeye, inceliğe aykırı)” (Farqini, 2005, 410-1).

23. “çortke ‘mihsap, hesapta toplamayı öğreten alet’ THASDD 1951 IV, 1650 < Rus. çotki a.m. Krş. çotgu. Ünlüden sonra inorganik bir /r/’nin hypercorrection vasıtasıyla türemesi için b. alengilli/alengirli” (c. 2, s. 255).

Kelimenin doğrudan doğruya Rusçadan alındığı hususunda kesinlik yoktur. İlaveten inorganik /r/’nin Türkçede mi türediği hiç de belli değildir. Çünkü kelime Farsçada da چرتکه çortka (~ چرتکه çotka) ‘abaküs’ olarak geçmektedir (Amîd, 1391, c. 2, s. 872). Üstelik bu türeme /r/ sesinin Farsçada da zuhur ettiğini gözlemlemektediriz. Mesela Türkçeye de geçmiş olan ‘ejderha’ kelimesinin asıl şekli

¹¹ *Lügatname*’ye göre Farsçada da چور درد و چور [çür?] ü dard ‘ağrı ve hastalık’ ikileme olarak kullanılmaktaymış. Verilen bilgiye göre kelime, “zâhıran turkî bâşad = görünüşe göre Türkçe”. (<https://www.parsi.wiki/fa/wiki/213169/%d8%86%da%86%9%88%8d8%b1,14.01.2022>).

‘ejdeha’dır¹² (Sâdikî, 1384, s. 4-5). Şemseddin Samî’nin *Kamus-i Fransevi*’deki açıklaması da kelimenin Farsça üzerinden alındığını ima eder: “**Abaque**, Teshil-i hesap aleti, cetveli; çortke (lafz-ı ahîr Rusçadan mehuz olup İraniler beyninde mezkur alet bu nam ile yâd olunur), abaka” (1905, s. 3).

24. “(Çocuk dili) **çüç et-** ‘oturmak, susmak’ DS 1306 < küçük çocuk tabirlerinin (b. *adda git-*) aslını tesbit etmek umumiyetle güçtür, fakat bu aslında nida olan tabir her halde şimalî Irak’ta konuşulan Kürtçe’deki *çîçî* ‘otur!’ Wahby-Edmonds 1966 s. 29 kelimesinden gelmiştir.” (c. 2, s. 272).

Derleme Sözlüğü’ne göre “**çüç etmek** Çocuk dilinde oturmak” Van’ın Erciş ilçesinden derlenmiştir (1993, c. 3, s. 1306). Tietze’nin beyanının aksine bu Kürtçe tabir bir bölgeye has olmayıp birçok kaynakta geçmektedir: “**çûçî** ‘otur!’ manasında, yalnızca çocuklara söylenir” (Yûsuf Ziyâeddîn Paşa, 1892, s. 83); “**çûç m.** oturma (çocuk dilinde), **çûçêfî b** otur (çocuk dilinde)” (Farqînî, 2005, s. 411).

25. “**dem** III ‘çayın renk ve kokusu; sulandırılmamış çay hülâsası’ < dem I; krş. *tavşan kanı*”. (c. 2, s. 353).

Tietze buradaki *dem* kelimesini Arapça ‘kan’ anlamındaki دم *dam*’e bağlamaktadır. Tietze’nin sadece çayın renginden ötürü böyle bir hükme vardığı açıktır. Oysa *dem* yalnızca çay için kullanılmamaktadır. Kelimenin ayrıca “pişirilen yemeklerin yenecek kıvamda olması” anlamı da vardır (Türkçe Sözlük, 2005, s. 491). Tabiatıyla, çay demlenebileceği gibi söz gelişi pilav da demlenebilmektedir. 1890 tarihli Redhouse’un *Lexicon*’una göre: دم چمك [dem çekmek] For a thing cooking to absorb its own vapor” (2015, s. 914). 1901 tarihli *Kamus-ı Türki*’de: “**dem çekmek** işret etmek” (Şemseddin Samî, 2011, s. 619). Çağdaş Türkçede *dem çekmek* fiilinin bu anlamları *demlenmek* şekliyle karşılanmaktadır: “**demlenmek** (nsz) 1. Çayın rengi ve kokusu suya geçmek. 2. Pilav piştikten sonra bir süre bekletilerek kıvama gelmek. 3. *tkz.* İçki içmek” (Türkçe Sözlük, 2005, s. 495). Krş. Azerice: “**dəm is.** [fars.] 1. Od üstündə aramla bişmə, yaxud dəm alma. *Xörək dəmdədir...* □**Dəm almaq** (çəkmək) – 1) qaynar suda qalıb yetişmək, suyu çəkilərək öz buğunda bişmək. *Plov dəm almışdır...* 2) od üstündə rəng alaraq ətri çıxmaq və içməyə yararlı hala gəlmək (çay, qəhvə haqqında).” (Orucov, 2006, c. 1, s. 579). Bu anlamların Farsçaya dayandığı

¹² Farsça اجدها *ajdahā* kelimesinde /r/ sesi beliridikten sonra sondaki *hā* hecesi çokluk eki olarak telakki edilmiş ve bundan اجدار *ajdar* şeklinde yapma bir teklil biçim türetilmiştir (Sâdikî, 1384, s. 4).

anlaşıyor: Far. دم کردن *dam kardan* 1. (çay) Demlemek 2. (pilav vs.) Kısık ateşte pişirmek, buğulamak 3. Çeşitli şifalı otları çay gibi kaynatıp demlemek (Amîd, 1391, c. 2, s. 1165; Rubinçik, 1985, c. 1, s. 658). Dolayısıyla kaynakların büyük çoğunluğunda da gösterildiği üzere kelime açık seçik Farsçadır ve Arapça ile alakası yoktur.

26. “**dere** ‘küçük ırmak, çay’ < Fa. *daryâ* ‘deniz; büyük nehir’ M. Räsänen 1969 s. 133”. (c. 2, s. 369).

Tietze’nin Räsänen’e istinaden yaptığı açıklama tatmin edici olmaktan uzaktır. Anlamca hiçbir engel olmasa bile seçse ‘derya’ kelimesinin alışılmadık tarzda ‘dere’ye dönüşmesini izah etmek oldukça güçtür. Üstelik ‘derya’ kelimesi herhangi bir değişime uğramaksızın Türkçede zaten kullanımdadır.

Kelimenin kökeni için isabetli tespiti Farsçanın klasik sözlüğü *Burhan-ı Kâti*’nin tercümesinde Mütercim Âsım Efendi yapmıştır: “**derre** (دره) Zerre vezninde... İki dağ arasında olan ferceye dahi derler. Tahfifle de lügattir. Türkîde dahi tahfifle *dere* denir.” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 167). *Lehce-i Osmanî*’nin tanımına göre: “**dere** (دره) Dağ arası vadi, tenk... **akar dere** kefâ’^e, ufak çay” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 114). Bu sahih etimolojik açıklama daha önce Sevan Nişanyan tarafından da gösterilmiştir (2010, s. 128).

27. “**derence/terence** ‘merdiven’ DS 1 890 < Ar. *daraca* a.m. + /n/ epenthesis’i, (kelime içinde ses türemesi) b. *alankese*” (c. 2, s. 370).

Derleme Sözlüğü, ‘terence’ kelimesinin kullanım sahasını Bitlis, Muş, Asmasız-Niğde olarak göstermektedir. Kelime Kürtçedir: “*tirince ~ terence ~ derence* ‘merdiven’ (Yüsus Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 65; Farqîni, s. 472, 1842, 1887). Nihai kaynak Arapçadır: *daraca(t)* ‘basamak; merdiven; derece” (Mutçalı, 2012, s. 300). Yukarıdaki *çon* maddesinde de temas edildiği üzere bazı Kürtçe kelimelerde etimolojik olmayan bir /n/ sesinin ünlü ile onun ardındaki ünsüz arasında türediği görülmektedir. Ünlünün belirli bir vasfı yokken ünsüz sıklıkla (elbette gözlemleyebildiğimiz oranında) *c*, *ç*, *k* ve daha seyrek olarak *d*, *s*, *z* sesleridir. Ayrıca bu türeme /n/ sesi kendisinden sonraki /k/-yi mutlaka /g/-ye, /ç/ sesini ise kimi hâllerde /c/-ye dönüştürmektedir: *pisî-n-g* (= pisik) ‘kedi’; *zirî-n-c* (= zirêç ~ zirîç) ‘kurşun elementi’ (Yüsus Ziyâaddîn Paşa, 1892, s. 51, 128; Farqîni, 2005, s. 1431-2, 2018). Türkçede de “bu ses dental (*d*, *z*) ve alveolar konsonantlardan (*ş*, *c*, *ç*) önce türer” (Eckmann, 1955, s. 18).

28. “**dızman/dizman** ‘uzun boylu, iri yapılı, kocaman, şişman (kimse)’ DS 1477, TS 1139, R. Dankoff 1991 s. 31 < Kürt. *dijman*

‘düşman’. Fa. mukabili olan *düşman* kelimesinde olduğu gibi ikinci hece, Türkçe’deki sıfat kuvvetlendirici *-man* ekine (krş. *kocaman*, *şişman*) benzetilerek mânası da büyümüştür.” (c. 2, s. 403).

Şekil engeli sadece ikinci hecedeki düz dar ünlünün düz geniş çevrilmesi değildir. Normal şartlarda Kürtçe /j/ sesi de Türkçede /z/ sesi ile nöbetleşmez. Beklenen, bu sesin /c/ veya /ş/ ile karşılaşmasıdır: Krt. *dirêj* ‘uzun’ > Tü. “**diriş** (Erzincan): uzun ve ince adam”; “**direj** (Kağızman-Kars) ~ **dirêç** (Pütürge-Malatya) uzun boylu” örneğinde olduğu gibi (Farqînî, 2005, s. 546; Hamit Zübeyr ve İshak Refet, 1932, s. 104; Derleme Sözlüğü, 1993, c. 4, s. 1512-1517). Bunun dışında gayetle göze batan bir anlam uyumsuzluğu da vardır (düşman ≠ iri yapılı). Bunların hepsi, kelimenin Kürtçeye bağlanamayacağını göstermektedir.

Kimi Farsça kelimelere benzerliğinden yola çıkarak bu dilin söz hazinesini yokladığımızda Şu’ürî Hasan Efendi’nin 1742 tarihli *Ferheng-i Şu’ürî*’sinde şu ilginç açıklamayla karşılaştık: “دژمان [dijmân]: Sükün-ı zâ’-i Fârsî ve feth-i mîm ile. Bir nesnenin iriliğinden ve kabalığından kinâyedir. Lafz-ı mürekkebdır ک دژ [dij] қал’а’dır ve مان [mân] مانستن [mânisten]den ism-i fâ’ildir. Ma’nâ-yı terkîb ‘қал’aya benzeyici’ demek olur” (2019, c. 2, s. 1838). Bu açıklama Türkçe *dızmanın* anlamıyla uyusmaktadır. Fakat biraz önce Kürtçe için söylediği gibi Farsça /j/ sesinin de Türkçede /z/ olması olağan bir durum değildir (Far. *ejder*, *jale*, *müjde* [~ *muştı*], *pejmürde* vs.). Kaldı ki kelimenin bu anlamı şüphelidir; daha açık bir ifadeyle, bu anlam başka kaynaklarca teyit edilmemektedir. Kaynakları arasında *Ferheng-i Şu’ürî*’nin de bulunması muhtemel olan Steingass da bu hakikate işaret eder: “*dizh-mân*...like a fortress, high, grand (this meaning unsupported)” (1975, s. 519). Farsça ve hatta Tacikçe hiçbir kaynak Şu’ürî Efendi’nin verdiği anlamı tasdik etmemektedir. Bu durumda kelimeyi Türkçenin kendi bünyesinde izaha çalışmak belki daha makuldür. Kelimenin anlam ve yapısı gözetildiğinde sondaki hecenin *azman*, *kocaman*, *toraman* kelimelerindeki gibi ‘mübalağa’ anlamı veren +*mAn* ekini andırdığı görülmektedir (Korkmaz, 2009, s. 58-9). Ancak, bundan daha ileri bir açıklama yapamıyoruz.

29. “**dilbaz** II ‘güzel söz söyleyen, konuşkan; konuşmasıyle kandıran’ < *dil-bâz* I. kelimesine F. Steingass 1930 s. 531 gerçi ‘elegant, verbose’ mânasını veriyor, fakat buraya yanlışlıkla Tk. kelimenin mânası karışmış olmalı, yâni halk etimolojisi ile husule gelmiş olabilir (krş. *atlu karaca*). A. Rubinçik 1970 I, 652’de Fa. *dilbâz* için sadece ‘güzel’ mânası kaydedilmiştir. Binaenaleyh Tk. *dil*

III + *-baz* eki; bu ekin Tk. kelimelere takılması için krş. A. Tietze 1964 s. 162-170” (c. 2, s. 414).

‘Alî Akbar Nafîsî’nin Farsça sözlüğü kelimeyi şöyle anlamlandırmaktadır: “**dilbâz** Belagatli, dilli; hokkabaz; gönül açıcı, ferahlatan, göz alıcı” (1355, c. 2, s. 1026).¹³ Meninski, kelimenin Farsça olduğunu belirtip ‘belagatli, natikali, geveze’ anlamlarını vermiştir (2000, c. 2, s. 2119)¹⁴. *Kamus-i Türki*’de kelime iki madde olarak verilmiştir: “**dilbâz** (دلباز) (Far. *dil* = gönül - *bâhtan* = oynamak). Gönül eğlendiren, kavli ve fiili latif ve hoş olan”. Buna karşılık “**dil-bâz** (دلباز) Tü. *dil*= lisan -Far. *bâhtan* = oynamak, *dil-bâza* (دلباز) takliden tabir-i sakîm) Söz bulup tatlı söyleyen. Mukabili: pısırık” (Şemseddin Sami, 2011, s. 616, 644). Görünüşe göre ‘gönül çelen, konuşmasıyla etkileyen’ manasındaki kelime, Türkçe *dil* ‘lisan’ sözünün tesiriyle büsbütün ‘cerbezeli, konuşmasıyla kandıran’ anlamına kaymıştır. Hasan Eren de bu görüştedir: “Türkçede *dil* sözünün baskısı altında ‘güzel söz söyleyen’ anlamını almıştır” (2020, s. 140). Krş. Az. “**dilbaz**: *sif. [fars.] klas. Ürəkəcan, dilbər, dilara*” (Orucov, 2006, c. 1, s. 629)

30. “**dingil** II ‘geveze; kırıcı, düşüncesizce konuşan; oynak, hoppa (kimse)’ DS 1503-04 < *dingil* I. Fa. *dingil* a.m. F. Steingass 1930 s. 538 herhalde Türkçe’den alınmadır.” (c. 2, s. 424).

Tietze, buradaki anlamı “**dingil** I”-e bağlayarak açıklamaktadır (“sağlı sollu tekerleklerin ortasından geçen ve arabayı taşıyan mil” < ses taklidi ve ekspresif kelimelerden”). Fakat kelimenin Farsçadan alınma olasılığı da hayli yüksek. Kelimenin Türkçeden Farsçaya geçmesi ise pek mümkün değildir. Zira Farsçanın en eski sözlüklerinden Esedî-i Tûsî’nin (ö. 1073) *Lugat-i Furs*’unda bu sözcük geçmektedir: “*dingil* ablah ü bî-andâm” [ahmak ve endamsız] (İkbâl, 1319, s. 318). Bu anlam ile Türkçenin eski lügatlerinde yer almayan kelime *Lehce-i Osmanî*’de, görebildiğimiz kadarıyla iki maddede, geçmektedir: “**dangalak** Dangıl dungul lâkırdı eden, hümük, dingil, kaba adam” ve *dal* maddesinin altında “**dal dingil** züğürt” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 108, 110).

31. “AD. **dolaz/dolağaz/taloz/tolaz** ‘işsiz güçsüz (kimse), serseri’ DS 1656, 3952 < ?? sıfat eki *-az*, b. *alağaz*.” (c. 2, s. 458).

Söz konusu kelimeye şeklen benzeyen bir unsur *DLT*’den biliyoruz. Kelime, Brockelmann (1928, s. 217), Clauson (1972, s. 502)

¹³ Aynen = “balîğ va zabânâver va şu‘badabâz va dilvâz va bârûh va h’oş-manzar.”

¹⁴ Aynen= “دلباز *dilbâz p. Facundus, disertus, multiloquus.*”

ve Dankoff-Kelly (1985, c. 3, s. 199) tarafından *tulas*, Atalay (1986, c. 1, s. 366) tarafından *tolas* ('somurtkan yüz') olarak okunmuştur¹⁵. Bir başka Karahanlı Türkçesi eseri olan *Kutadgu Bilig*'de de mezkûr kelime geçmektedir: "tümen yılda berü tul erdim *tulas* / bu tul tonı suçlup örüng keçtim as". Arat bunu şöyle çevirmiştir: "ben binlerce yıldan beri duldum, benzim solmuştu / bu dul giysisini çıkarıp beyaz kakımdan gelinlik giydim" (2008, s. 104-5). Aysu Ata ise buradaki 'tulas' kelimesine "âciz, zavallı" anlamını vererek beyti şöyle tercüme etmektedir: "binlerce yıldan beri yaşlı (hüzünlü) ve âciz (zavallı) idim / (şimdi) bu yas (hüzün) elbisesini çıkarıp beyaz kakımdan elbiseler giydim" (2004, s. 35). Kelime için ayrıca Rabguzi'nin *Kıyasü'l-Enbiya*'sından da örnek getiren Ata ("Mevlîning yalavacı olup mundağ tulas barmaq lâyıq imes"), Dede Korkut'taki şüpheli bir kelimeyi de 'tulaz' olarak okumayı teklif etmektedir (s. 34-5). Dede Korkut'ta geçen meşkûk kelimenin şekil ve anlamı üzerine tartışmalar için bk. Özçelik, 2009.

Kıpçakça lügatlerden 13. asırda kaleme alınmış olan *Kitab-i Mecmu-i Tercumân-i Türki ve Acemi ve Mugali*'de -ilk hecesindeki ünlünün niteliği tam belli olmayan- طَلَزْ şeklinde ve Arapça karşılığı *hakîr* 'hakir, aşağı' olan bir kelime geçmektedir (Houtsma, 1894, s. 85, metin 36)¹⁶. Bunların yanı sıra 14. asırda Şeyyad Hamza tarafından yazılan *Yüsuf ü Zelihâ* adlı eserde de kelime *Tercumân*'daki imlayla ve "âciz, işsiz güçsüz, derbeder" anlamında geçmektedir (Tarama Sözlüğü, 1996, c. 5, s. 3850): "eytdi dün gün tepar-ıdum ben seni / tulaz yoşsul aç koyduñ ahîr beni" (Demirci ve Korkmaz, 2008, s. 2000-1). Zikredilen bu eserlerde verilen anlamlarla ağızlarındaki verilerin nispeten örtüştüğü görülmektedir. Kelimede 'melul > derbeder > serseri' gibi bir anlam genişlemesi/kötüleşmesi olağandır. Aynı şekilde krş. Far. *bî-navâ* 'biçare, talihsiz, mahrum' > TTü. (ağızlarda) *benava* ~ *beneva* 'serseri; ahmak, serserem' (Steingass, 1975, s. 226; Tietze, 2016, c. 1, s. 649; Derleme Sözlüğü, 1993, c. 2, s. 625).

Yukarıdaki bilgilere şu iki Türk dilindeki bulgular da eklenebilir: Krg. *тулас tulas* (güney lehçesinde, insan için) özensiz, tertipsiz, dağılmış [неаккуратный, растрепан] (Yudaxin, 1965, c. 2, s. 265b). Bşk. "*tolaş molaç* Savsak, pasaklı, düzensiz, dağılmık." (Özşahin, 2017, s. 622a). Ancak, bu kelimenin hem Başkurtçada hem de Kırgızcada sınırlı bir kullanımı vardır.

¹⁵ Ancak, Atalay'ın *DLT* tercümesinin dizin cildinde bu kelime yer almamıştır.

¹⁶ Toparlı vd. ise kelimeyi tereddütsüz *tulaz* 'aşağı, bayağı' diye okuyup çevirmişler (2007, s. 283).

Son olarak Türkiye Türkçesi için *Derleme Sözlüğü*'ndeki verilerle bir göz atmakta fayda var: “**dolaz** (I) 1. İşsiz güçsüz (kimse) (Erciş - Van) 2. İpsiz sapsız (kimse) (Erciş -Van); **dulaca** [**dulaz-2**] Yaramaz (Edirne) [**dulaz-2**] (Darıveren Acıpayam-Denizli); **dulaz** 1. Bilmediği halde her işe burnunu sokan (kimse). [Oğuz Acıpayam -Denizli] 2. Yetim. (Niğde); (**tolaz** (I) [**talloz**] Başıboş, işsiz güçsüz, serseri. (- Diyarbakır; Milas -Muğla) [**talloz**]: (Kilis)” (1993, c. 4, s. 1545; c. 10, s. 3952). Ayrıca Kürtçe: “**tolaz** Mertliği/erdemî umursamayam azgın adam” (Yüsuf Ziyâeddîn Paşa, 1892, s. 166); “**tolaz rd/nd** 1. aylak 2. çapkın, hovarda, zampara 3. *argo* genç delikanlı” (Farqînî, 2005, s. 1902). Buna göre *t* ve *o* seslerini içeren kelimelerin doğu bölgelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Muhtemeldir ki bir kısım veriler Kürtçeden alınmıştır. Ancak, Kürtçe kelimenin de nihai kökeni Türkçe olmalıdır.

32. “**eke** ‘büyük, yetişkin, olgun’ DS 1691-92 < ET. *eke* ‘abla’.
*Kız, benim atım tay, senin atın eke. Altı yedi saatdir, baş başa ancak gelebildik. (Behçet Mahir 1973 s. 1 54)” (c. 2, s. 568).

İleri sürülen etimoloji yanlıştır. Verilen örnekten de anlaşıldığı üzere buradaki *eke* kelimesi yaşça değil hacimce/boyutça büyüklüğü göstermektedir; kelimenin Eski Türkçe *eke* ile ilgisi kurulamaz.

Kelime, Moğolcadır (Doerfer, 1963, c. 1, no: 406): “**yeke** *sf.* ve *zf.* yüce, ulu, büyük, geniş; daha yaşlı, daha büyük” (Lessing, 2003, c. 1, s. 688). *Mukaddimetü'l-edebe*'de bu Moğolca **يڪه** *yeke* kelimesinin Türkçesi **ولغ** *uluğ* olarak verilmiştir (Poppe, 1938, s. 388).

Azericede kullanım sıklığı gayet yüksek bir kelimedir: “**yekə** *sif.* 1. Həcmcə, boyca, cüssəcə böyük, iri... 2. *məc.* Yaşlı, kamala çatmış, hər şeyi başa düşən.” (Orucov, 2006, c. 4, s. 570). Aynı şekilde Tietze, kelimenin türevleri olan “**ekel-** ‘büyümek, yetişmek’ ve “**ekelen-** ‘büyümek, yaşlanmak, olgunlaşmak; kibirlenmek, gururlanmak” fiillerini de Eski Türkçe *eke* ‘abla’ ile ilişkilendirerek (c. 2, s. 568) yanılmıştır. Krş. Az. “**yekəlmək** *f.* Yekə olmaq, həcmcə, boyca artmaq.// Böyümək, yekələşmək. 2. *məc.* Qürurlanmaq, iftixar etmək (çox vaxt “dağ boyda”, “dağ kimi” sözləri ilə)” ve “**yekələnmək** *f.* Yekə olmaq, iriləşmək.// Yaşa dolmaq, böyümək.” (Orucov, 2006, c. 4, s. 571).

Bahse konu kelime daha evvel Ahmet Caferoğlu tarafından *Azerbaycan* ve *Anadolu Ağızlarındaki Moğolca Unsurlar* adlı makalede ele alınmış ve ‘büyük’ anlamındaki Moğolca *yeke* ile ‘dümen kolu’ anlamındaki *yekenin* “hiç bir münasebeti olmayıp, Türkiye gemicileri diline ait, büyük ihtimalle, yabancı bir dilden alınma bir ıstılahtır” (1954, s. 6) şeklindeki yerinde uyarısına rağmen

Güncel Türkçe Sözlük'te iki kelime aynımış gibi tek madde hâlinde gösterilmiştir: “**yeke** *Rumca* 1. *isim*, *denizcilik* Kayıkta dümeni kullanmak için dümenin baş tarafına takılan kol. 2. *isim*, *halk ağzında* İri, kocaman.” (<https://sozluk.gov.tr/>, 14. 01. 2022)¹⁷.

33. “eze ‘teyze; hala’ DS 1828 <??” (c. 2, s. 680).

Kelime *DLT*'de ‘Oğuzca’ ibaresiyle, “büyük kız kardeş” anlamında kayda geçirilmiştir (Atalay, 1986, c. 4, s. 209). *Kitabü'l-İdrak li-Lisani'l-Etrak*'te ise *eze* (*äzä*) ‘teyze’ anlamıyla geçmektedir (Caferoğlu, 1931, s. 13).

Ayrıca bu *eze* kelimesini ‘teyze’ sözünün bünyesinde de görmekteyiz. “**tay* // *tayı eze-si* ‘dayı ablası, anne cihetinden yaşça büyük kadın veya kız akraba” (Tekin, 1960, s. 294). Kelime, Kırgızcada “teyze, yenge (ağabeyin karısı)” ve Türkmencenin kimi ağzlarında da “anne, abla” anlamlarında kullanılmaktadır (Li, 1999, s. 141).

SONUÇ

İncelediğimiz kelimelerden 19'unun bilinmeyen veya yanlış gösterilen kökenini doğru bir şekilde göstermeye çalıştık. 11 maddede var olan yanlışlıklara işaret ettik ve kimi düzeltmelerde bulunurken 3 maddede ise tamamlayıcı bazı bilgiler verdik. Tietze'nin sözlüğünde bunların dışında başlı başına bir incelemeyi hak eden ve tartışılması gereken bazı maddeler de bulunmaktadır. Bunları başka yazılarda ele almayı düşünüyoruz. Bütün eksiklerine rağmen Tietze'nin çalışmasının etimoloji sahasında büyük bir boşluğu doldurduğu teslim edilmelidir.

KISALTMALAR

a.a.	: aynı anlamda
Az.	: Azerice
Bşk.	: Başkurtça
Erm.	: Ermenice
Far.	: Farsça
Fr.	: Fransızca
krş.	: karşılaştırınız
Krg.	: Kırgızca
Krt.	: Kürtçe

¹⁷ Bu yanlış maddelendirme ola ki *Türkçe Sözlük*'ün seleflerinden kaynaklanmaktadır. *Lehce-i Osmâni*'de: **yeke** (آس) *sf.* İri cüsseli, üstün, galip, boyu uzun olursa yük, yüksek *bk. yüce*, **dümen yekesi** kolu makamında olan iri ağaç” (Ahmet Vefik Paşa, 2000, s. 420).

Tü. : Türkçe
TTü. : Türkiye Türkçesi

KAYNAKÇA

- Ahmet Vefik Paşa (2000). *Lehce-i Osmâni* (Toparlı, R., Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Amîd, H. (1391). *Farhang-i Fârsî-yî 'Amîd C. I-III*. Tahrân: Muassasa-yi Intişârât-i Amîrkabîr.
- Arat, R. R. (2008). *Kutadgu bilig Yusuf Has Hacib*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Ata, A. (2004). Dede Korkut hikâyeleri'nde şüpheli birkaç kelime üzerine düşünceler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 46(1998/1), 29-38.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lügat-it Türk tercümesi C. I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atay, A. (2008). Mankafa, mankurt kelimeleri ve añ mañ şaşkınlık sözü üzerine. *Dil Araştırmaları*, 3(3), 87-98.
- Axundov, A. A. vd. (2007). *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti (A-Z)*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Bläsing, U. (2010). Two knives from North-East Anatolia: kakva and cakva. *Turkology in Mainz* (Boeschoten, H., and Rentzsch, J., Eds.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 27-38.
- Bolşoy tolkoviy slovar' (<http://www.gramota.ru/slovari/>, Erişim Tarihi 14.01.2022)
- Brockelmann, C. (1928). *Mitteltürkischer wortschatz nach Maḥmūd al-Kāşyārīs Dīvān Luyāt at-Turk*. Budapest-Leipzig.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitāb al-idrāk li-lisān al-Atrāk*. İstanbul.
- Caferoğlu, A. (1954). Azerbaycan ve Anadolu ağızlarındaki Moğolca unsurlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 2, 1-10.
- Ceylan, E. (1993). Çuvaşça çara sözcüğü ve dağımık *y- > ç- değişimi. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 3, 69-72.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century - Turkish*. Oxford.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi seyahatnamesi okuma sözlüğü* (Tezcan, S., Çev.). İstanbul.

- Dankoff, R. ve KELLY, J. (1982-85). *Maḥmūd al-Kāšyarī; compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) C. III*. Harvard.
- Demirci, Ü. Ö. ve Korkmaz, Ş. (2008). *Yūsuf u Zeliḥā Şeyyād Hamza*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Derleme Sözlüğü I- XII* (1993). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Eckmann, J. (1955). Türkçede d, t ve n seslerinin türemesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 3, 11-22.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü C. I-III*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H. (2004). Anadolu'da Kafkasya Türkleri II. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52, 163-249.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü (ETDES)* (Akalın, Ş. H., Haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Farqînî, Z. (2005). *Ferhenga kurdî-tirkî*. Stenbol: Weşanên Enstitüya Kurdî ya Stenbolê.
- Ganiyev, F. (1997). *Tatarca-Türkçe sözlük*. Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi.
- Gharib, B. (2004). *Sogdian dictionary, Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhang Publications.
- Güncel Türkçe Sözlük (<https://sozluk.gov.tr/>, erişim tarihi 14.01.2022)
- Hamit Zübeyr-İshak Refet (1932). *Anadilden derlemeler*. Ankara.
- Hindoglu, A. (1838). *Hazine-i lügât, dictionnaire abrégé turc-français*. Vienne.
- Houtsma, N. Th. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches glossar nach der leidener handschrift*. Leiden: E. J. Brill.
- Hübschmann, H. (1887). *Etymologie und lautlehre des Ossetischen sprache*. Strassburg.
- İkbâl, A. (1319). *Luğat-i furs, Abū Manşūr 'Alī bin Ahmad Asadī Tūsī*. Tahrân.

- Işın, P. M. (2014). *Osmanlı mutfak imparatorluğu*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- İzbudak, V. (1936). *El-idrâk haşiyesi*. İstanbul.
- İzoli, D. (1992). *Ferheng kurdî-tirkî tirkî-kurdî*. İstanbul: Weşanên Deng.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurdo, Q. (1960). *Ferhenga Kurdî-Rûsî*. Moskva: Akadêmîya Zanistiyê ya Sovêtistanê, Înstîtûta Rohîlatnasîyê.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük C. I-II* (Karaağaç, G., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lî, Y. S. (1999). *Türk dillerinde akrabalık adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Lügatnâme (<https://www.parsi.wiki/>, Erişim Tarihi 14.01.2022)
- Mackenzie, D. N. (1986). *A concise Pahlavi dictionary*. London: Oxford University Press.
- Meninski, F. M. (2000). *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea C. I-III*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Mutçalı, S. (2012). *Arapça-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dağarcık Yayınları.
- Nafisî, 'A. A. (1355). *Farhang-i Nafisî. C. I-V*. Tahrân: Kitâbforûşî-yi Hayyâm.
- Nasrallah, N. (2018). *Treasure trove of benefits and variety at the table: a fourteenth-century Egyptian cookbook*. Leiden: Brill.
- Nişanyan sözlük (<https://www.nisanyansozluk.com/>, Erişim Tarihi 14.01.2022)
- Nişanyan, S. (2010). *Sözlerin soyağacı, çağdaş Türkçenin etimolojik sözlüğü*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Orucov, Ə. vd. (2006). *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti C. I-IV*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Osetinskiy yazık on-layn (<https://ironau.ru/vortaro.php>, Erişim Tarihi 14.01.2022)

- Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özçelik, S. (2009). Dede Korkut metinleri üzerinde tespitler 1 - Dede Korkut'ta çözülememiş bir ibare. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9(1), 145-151.
- Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi burhân-ı katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Paasonen, H. (1950). *Çuvaş sözlüğü*. İstanbul.
- Poppe, N. N. (1938). *Mongol'skiy slovar' mukaddimat al-adab I-II*. Moskva-Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Redhouse, J. W. (2015). *A Turkish and English lexicon*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Rubinçik, Y. A. (1985). *Farhang-i Fârsî ba-Rûsî C. I-II*. Moskva.
- Sâdikî, A. A. (1384). Yak taḥawwul-i âvāyī dīgar-i zabān-i Fârsî: farāyand afzūda şudan şāmit 'r' ba ba'zī az kalimāt. *Macalla-yi Zabānşānāsī*, 1, 1-16.
- Sestini, D. (1785). *Opuscoli*. Firenze.
- Steingass, F. (1884). *The students Arabic-English dictionary*. London.
- Steingass, F. (1975). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut.
- Şemseddin Sami. (1905). *Kamus-i Fransevî, Fransızcadan Türkçeye lûgat kitabı*. İstanbul.
- Şemseddin Sami. (2011). *Kamus-i Türkî*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şirin, H. (2020). Afacan sözcüğü üzerine. *Türkbilig*, 39, 51-58.
- Şu'ûrî Hasan Efendi. (2019) *Lisânu'l-Acem, ferheng-i Şu'ûrî C. I-IV*. (Yılmaz, O., Haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Şükûn, Z. (1984). *Gencine-i Güftar, Ferhengi Ziya, Farsça-Türkçe Lûgat, C.I-III*. Ankara.
- Tarama Sözlüğü I-IX* (1995). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TTDS *Türkmen dilinin düşündürişli sözlüğü I-II* (2015-16). (Kyýasowa, G., Geldimyradow, A., ve Durdyýew H., Düz.). Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.
- Tekin, T. (1960). Amca ve teyze kelimeleri hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 8, 283-294.
- Tenişev, E. R. ve Suyunçev, H. İ. (1989), *Karaçayev-Ralkarsko-Russkiy slovar'*, *Karaçay-Malkar Orus sözlük*. Moskva: Russkiy Yazık.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı C. I (A-B)*. Ankara: TÜBA Yayınları.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugatı C. II (C-E)*. Ankara: TÜBA Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Viguiet, M. (1790). *Éléments de la langue turque, ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement*. Constantinople.
- Wahby, T. ve Edmonds, J. C. (1966). *A Kurdish-English dictionary*. London.
- Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız sözlüğü C. I-II* (Taymas, A., Çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yudaxin, K. K. (1965). *Kırgızsko-Russkiy slovar' I-II*. Moskva: Izdatel'stvo Sovetskaya Entsiklopediya.
- Yüsuf Ziyâeddîn Paşa. (1892). *Al-hadîyatu-l hamîdîya fî luğatul-Kurdiya*. İstanbul.